

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

KOLOZSVÁRI KORA ÚJKORI KUTAK

■ Egy város életében a vízellátás mindenkoron az élet alapfeltétele és egyben egy kardinális, komplex kérdés. A kora újkori Kolozsváron is a várost átszelő folyó, a város patakjai és kútjai ennek az összetett rendszernek nagyon fontos elemei voltak. Amíg a folyó, a patakok és a csatornák is többnyire a kézműves tevékenység motorjai voltak, a város lakói vízellátásának jelentős hányadát a kutak szolgáltatták.

A kolozsvári kutakról leginkább a régészek jelentéseiben vagy tanulmányaiban olvashatunk. Ilyenként a középkori kutak jelentőségére, sokféleségére, azok kutatási lehetőségeire Torma Andrea és Pálóczi Horváth János tanulmányai mutattak rá és figyelmeztettek,¹ hangsúlyozva azt is, hogy a régészeti kutatások a kutakban talált tárgyaknak kiemelt fontosságot tulajdonítanak. Minket most a kutak kimondottan olyan szempontból érdekelnek, mint a kora újkori kolozsvári városi ivóvízgazdálkodás sarkalatos elemei.

Az ivóvíz biztosítása Kolozsváron a már említett kutak mellett a Szamos vizének a használata által valósult meg, amit más vízellátással kapcsolatos kérdéssel egyetemben a Kolozsvár vízgazdálkodása című *Historia Urbanab* megjelenő munkámban bővebben is elemzem.

A kora újkori kutak ásása, azok alakulása és jelentősége minden esetben a természeti környezeti lehetőségek függvénye volt. Az egykori kutak tudományos kutatása nagyon komplex kérdésnek bizonyul egyfelől a források töredékes volta miatt, másfelől régészeti ásatások esetlegességei okán, és éppen ezért a kutak vizsgálata számos érdekes kérdést vet fel.

Erdélyre vonatkozóan kiemelten fontosnak tartom megemlíteni, hogy a régészeti, elbeszélő és levéltári források összevetésével Segesvár vízellátásról és kútjairól már jól dokumentált tanulmány jelent meg Ioan Fedor Pascu tollából.² Ebből az összegzésből világossá vált számomra, hogy a kutak vízhozamát és minőségét nagymértékben meghatározta, hogy mennyire távol és mennyire magasan helyezkedtek el a településen áthaladó folyótól. Kolozsváron a Segesváréhoz hasonló szintkülönbségre vonatkozó kérdések a város fekvése miatt nem merülnek fel.

A Kolozsvár város kútjaira vonatkozó adatokat legkorábban Herepei János gyűjtötte össze, és ezek az adatok jó kiindulási pontot jelentettek számunkra is. Jelen dolgozatunkban elsődlegesen az írott forrásokra hagyatkozhatunk, mégpedig a városi számadásokra vagy a korabeli személyek feljegyzéseire, illetve az örökösödési iratokra. Mindezeket a már említett régészeti jelentések adataival egészítettük ki.

Kolozsvár kora újkori történetére vonatkozóan nagyon gazdag és változatos számadásokkal rendelkezünk,³ azonban ezek egyelőre csak levéltári forrásként kutathatóak, és csupán az ispotályszámadások ötven évre vonatkozó anyaga érhető el kiadott formában is. Azonban természetesen nem minden számadás nyújt a város kútjaira vonatkozó adatokat. Az egyházfiak, illetve az ispotályok számadásaiban, az adókra vonatkozó kimutatásokban közvetve, valamint a sáfárpolgárok elszámolásaiban kutakra való költségeket jelenítettek meg. Az egyházfiak számadásait a 17. század közepétől már nem a város levéltárában őrizték,⁴ hanem a ko-

lozsvári unitárius egyházközség irattárában. Ezzel egy időben a református közösség is vezetett számadásokat a saját közösségük bevételeiről és kiadásairól. Annak ellenére, hogy szép számban maradtak fent számadások, ezekből megállapítható, hogy nagyon sok év elszámolása elkallódott, és ezért az eme forrásokból nyerhető információk sem lehetnek teljesek.

Az összegyűjtött adatok azt jelzik, hogy a városban voltak olyan kutak, amelyek publikus helyen álltak, és bárki használhatta őket. Ilyen *közkút* volt az Óvárban,⁵ a Közép utca végében a kapuhoz és a börtönhöz közel,⁶ a Bel-Magyar utcában,⁷ a Farkas és Tordai utca szeglete körül⁸ a Király és Farkas utca közötti utcában⁹ és a Monostori kapunál.¹⁰ Az Óvár piacán lévő kútról több információval is rendelkezünk, megtudjuk, hogy 1624 szeptemberében a sáfárpolgár jelentős összeget, 5 forintot fizetett a tizedesnek a kút felújításáért.¹¹ Ugyancsak ennek a kút vedrének a vasazásáért az 1654-es évben a református egyházi csekély 12 dénárt számolt el.¹²

A régészeti ásatások megerősíthetik a kutakra vonatkozó, különféle iratokban megőrzött információinkat, illetve újabb adatokkal egészíthetik ki. Ilyenként a Farkas utca és a belőle induló kis utcák felújítási munkálatait megelőzően, több helyen is 2021-ben régészeti mentőásatásokat és feltárásokat végeztek, és ezeknek nyomán egy jó állapotban megőrzött kút maradványait is megtalálták. Ennek a kútnak a leírását és kontextusba helyezését Oana Todea végezte el a tanulmányában.¹³ A feltárásoknak köszönhetően egy nagyon jó állapotban lévő, kővel kirakott, kora újkori kút rajzolódott ki. A kutatást végző régészek a feltárt kutat a Herepei által említett egyik kúttal, az úgynevezett püspök kútjával azonosították.¹⁴ Személy szerint az a véleményem, hogy az ásatások nyomán megtalált és a tanulmányban leírt kút elhelyezését tekintve inkább egy utcában lévő közkútra emlékeztet, és ezzel szemben a Herepei által említett püspök kútja inkább egy ingatlan udvarán lévő kútra vonatkozhatott. Mindezek alapján a régészeti kutatás által feltárt kutat tekinténem Kolozsvár hetedik általunk is ismert közkútjának. Elképzelhetőnek tartom emellett azonban, hogy minden városi tizednek lehetett kútja, csak a jelenlegi információink nem elégségesek ennek a feltételezésnek az alátámasztására és igazolására.

Tudomásunk van még az említettek mellett az *iskola* (1584–1585), 1609, 1623,¹⁵ valamint a *fürdőház* (1649)¹⁶ és a plébánia kútjáról.¹⁷ Ezek az *intézményi kutak* közvetve vagy közvetlenül a város felülegelete alatt álltak.

Ezek mellett a református egyház elszámolásai még további kutakról értesítenek. Ilyen a már említett püspök kútja és a református kollégium tanári lakásai udvarán lévő kút vagy kutak, amelyek fenntartásának és javításának, működtetésének költségeit a teljes mértékben a kolozsvári református egyház állta.¹⁸ Számomra nem egyértelmű Herepei fejtegetése a tanári lakások kútjaira vonatkozóan ezért egy a református püspök rezidenciájához köthető és ezenfelül legalább egy tanári lakás udvarán álló kúttal számolhatunk.

A kora újkori Kolozsváron több olyan mesterséget űztek, amelyek számára elengedhetetlen volt a víz. Ezeknek a vállalkozásoknak a jó része a folyóvizek mellett működött, mások esetén, amelyek bizonyára kevésbé vízigényesek voltak, a vízszükségleteket kutakból biztosították.

Kolozsváron a kenyér készítését sajátosan működő műhelyekben végezték, amelyeket sütőházaknak neveztek, ahol szitáló-, dagasztó-, sütőasszonyok kezei alatt készültek a különféle péktermékek. Ezeknek a polgárok vagy intézmények tulajdonában levő kenyérgéztető sütőházaknak a működése víz nélkül lehetetlen

lett volna, tehát a sütőházaknak vagy saját kútja volt vagy egy kút közelében helyezkedtek el. Ezért fontosnak tartottam számbavenni ezeket a létesítményeket.

A sütőházak esetén nem a tulajdonos volt a szakember, mint ahogy más céhes műhelyekben, hanem az általuk alkalmazott személy, akik többnyire nők voltak, és meghatározott időre *alkalmazták őket* és előre meghatározott *időnként és módon fizették*.¹⁹

A legtöbb adatot a Szentlélek-ispotályhoz tartozó három sütőházzal kapcsolatban tártunk fel. Ezek közül egynek, éspedig a Király utcainak saját kútja volt, a másik két (Közép, Óvár) pékség a közelben álló kutakat használta, és ezeknek a karbantartásában természetesen részt is vettek.²⁰ A számadások alapján a három sütőház közül a Király utcai volt a legjobban működő és legtöbb bevételt generáló sütőház, mégis ezt az ispotály elcserélte a város engedelmével a Közép utcai sütőházzal, amelynek nem volt kútja, és soha nem érte el a másik pékség bevételét.

A meglévő információinkból azt feltételezhetjük, hogy a Király utcai sütőház eredményesebb voltának egyik fontos tényezője mindenképpen az lehet, hogy a saját kútját használta, emellett természetesen a kemence jól megépítettsége is lehetett igen fontos oka. Természetes tehát, hogy nem lehet kizárólagosan a kútnak betudni a jobb eredményeket. Mindhárom sütőház által használt kút esetén a számadáskönyvek jegyezték fel a kúthoz köthető javítási, karbantartási kiadásokat.²¹ Hasonlóan, a református egyházszámadásai alapján, az egyháznak 1697-ben volt egy sütőháza a Farkas utcában, amelyre többször is költött. A számunkra az a fontos, hogy a kútjáról is van egy feljegyzés, amely szerint ez megtelt szeméttel és kénytelenek voltak fizetni a megtisztítása érdekében.²²

Azonban nemcsak az intézmények, hanem a város polgárai is lehettek sütőház-tulajdonosok. Ezekről a sütőházakról és a velük kapcsolatban álló kutakról számos adatot nyújtanak a városi számadások, különös tekintettel az adókkal kapcsolatos feljegyzések. Az 1618-as adótartozások feljegyzéseit tartalmazó számadások említést tesznek több magántulajdonban levő sütőházzal, így az Óvárban két polgári sütődérről, a Hosszú utcában háromról, a Farkas utcában négyről, a Közép utcában háromról, a Rapularon/Monostori úton egyről, a Feoni/ Széna utcában pedig egy sütődérről.²³

Mihály Melinda művészettörténész tanulmánya alapján, amely elég nagy időintervallumot (1590–1663) foglal magába, még ezekhez is hozzátehetünk, hiszen három sütőházat említ a Longa/Magyar utcában. Ezekből az egyik sütőház mindkét helyen megtalálható, míg kettő esetén nem találunk átfedést. Az egyik pékség huzamosabb ideig pusztán állt. Mindezeket egybevetve tehát ennek a munkának köszönhetően még plusz két sütőház létéről szerzünk tudomást,²⁴ azonban egyikről sem tudjuk, hogy volt-e saját kútja. Egy másik probléma az 1618-as forrással ott adódik, hogy a Szén, Monostor, Tordai, Híd utca nem jelenik meg egyáltalán benne, és ez bizonyára annak is köszönhető, ez az 1618-as elszámolás csak az adóhátralékkal rendelkező személyeket és sütőházakat tüntette fel. Így természetesen az is lehetett, hogy a város által nem említett utcákban is működhetek sütőházak, de mivel idejében, azaz november vége előtt megfizették a rájuk kirótt adót, nem kerültek fel ezekre a feljegyzésekre.

A Szappan utcai sütőház létezéséről áttételesen a tanúvallatási jegyzőkönyvekből szerzünk tudomást, nem tudjuk azonban, hogy ez polgári vagy intézményi létesítmény lehetett.²⁵ Ezenfelül a város a Torda utcában szándékozott sütőházat építeni 1605-ben, de arra már nincs adatunk, hogy meg is tette volna.²⁶

A források tanúsága szerint tehát a 17. század eleji Kolozsváron 14–20 sütőház működhetett, azonban azt tudjuk, hogy nem mindenik sütőház rendelkezett saját kúttal. Mindennek ellenére teljesen bizonyos, hogy elképzelhetetlen ezeknek a műhelyeknek a tevékenysége, amennyiben közelükben nem lett volna víz(kút) vagy nem rendelkeztek volna saját kúttal. A jelenlegi adataink hét dokumentálható közkút használatát támasztják alá, és ezek bizonyára több sütőház számára is biztosíthatták a szükséges vizet. A pékségek magas száma azonban arra enged következtetni, hogy ezek némelyike, különösen azok, amelyek több alkalmazottal is dolgoztak, vagyis nagyobbak voltak, saját kúttal rendelkezettek.

Mindezekon felül a jelentősebb *polgári* házak is természetesen rendelkeztek kutakkal. Ezeknek a polgári házak udvarán ásott kutakról való adatokat lehet a legnehezebben azonosítani azért is, mivel az egyes házakról, bár a művészettörténetesek készítettek részletes leírást, a kutakat azonban nem említik sehol, mivel bizonyára érdektelennek bizonyultak a számukra. Így máshol kell az ezekről szóló adatokat keresnünk, és szerencsére vannak más lehetőségeink. A város törvénykezési jegyzőkönyveiből arról értesülünk például, hogy Pajsos István a háza körüli kertet eladta egy református papnak, azzal a megkötéssel, hogy a kúthoz ugyanúgy járhasson a házától, mint előtte tette.²⁷

A város tekintélyesebb házaihoz tehát bizonyára kút is tartozott, azonban teljesen világos számunkra, hogy nem minden ház udvarán állt kút. Nem így Linczig János kolozsvári polgár vásárolt tulajdona esetén, aki 1665-ben, Hosszú Tamástól vásárolt egy 1500 forintot érő, a piacon található, előzőleg leégett házat, amely már romladozott, és teljesen felújíttatta a padlótól a gerendáig, a ház héjazatától a gazdasági épületekig, és a kútját is renoválta.²⁸

Mindezek mellett, a polgárok örökösödéséről szóló iratok még több kútról szóló információ forrásai lehetnek. Így a kolozsvári osztálylevelekben is találunk adatokat kutakról, igaz, nem annyit, amennyit szerettünk volna, és reméltünk, hiszen a 120 osztálylevélből csupán 5 tartalmaz erről szóló adatokat.²⁹ Szinte mindenik osztás esetén külön foglalkoznak a házak dolgával, mégis nem mindig jegyzik le, milyen tartozékai vannak egy ingatlannak. A feljegyzések részletes volta még a feljegyző személyétől sem függött, hiszen a fennmaradt pár adat mind más és más osztóbírótól származott. Azt viszont biztosan tudjuk, hogy mindenik örökség, amelynél a ház mellett kút is feljegyeztek, egytől egyig 300 forint érték feletti ingatlan volt.

Az egyik talán legjelentősebb hagyaték Vicei Máté³⁰ nevéhez fűződik, és 1629-ben keltezték. Az osztálylevelek vizsgálata alapján kiderült, hogy ebben a hagyatékban több házról is rendelkeznek, és mindenik jelentős értékű, és talán mivel nem egyedüli örökösről volt szó, ezért fontosnak tartották a kút használatát ilyenformán külön megjeleníteni: „Az bejárati kapu is köz legyen, az kútat, udvart, kertet istállót egyaránt bírják.”³¹ Mindhárom ház esetén fontosnak tartják a közös használat elemeit megjeleníteni. Ugyanúgy 1643-ban Szebeni Mészáros Mihály házat is több személy között osztották, kiemelve, hogy az örökösök együtt fizessék az adóját, a konyháját pedig, kertjét, kútját, házhiját (padlását) és udvarát egyaránt bírják.³² Később, 1673-ban Brassai Csizmadia István hagyatéka alapján is közös örökségről van szó, amikor egy 300 Ft. értékű házat örökölnék közösen azzal a meghagyással, hogy az udvart, a kertet, a kútat, a konyhát és a bejáratot közösen használják.³³ Ezen esetekben világgossá vált, hogy a ház osztódik, de a kút a vízával osztatlan marad.

Más formában is találkozhatunk kútra vonatkozó adatokkal a hagyatékokban, mégpedig az osztás alkalmával készített leltárakban. A kút és annak felszerelése értéket képviselt, és így az összeírt értékek között szerepelt. Ilyen formán 1637-ben Stenczel Imre hagyatéka esetén nem az elosztásához kötötten jön szóba a ház kútja, hanem az ingóságok leltárában, ahol ezt olvashatjuk, hogy: „egy vas veder van egy hosszú láncon, ahol korábban két veder is volt”.³⁴ Ugyanabban az évben 1637-ben a Viczei György halála utáni hagyatékban egy kúton álló vasvedret jegyeznek fel láncostól.³⁵

A fentiek szerint a kolozsvári polgárok örökségének *elosztásakor, divíziójának vizsgálata nyomán* a polgárok használatában és tulajdonában levő, már ismert kutak mellé hét újabb kút meglétét tudjuk bizonyítani.

Ezeket természetesen, további források felkutatásával tudjuk gazdagítani. Az unitárius püspöki rezidencia / Vallásszabadság Háza egy jó ideig a Wesselényi család birtokában volt az ott végzett régészeti kutatások ugyan nem hoztak felszínre kútmaradványokat, viszont az 1745-ben készített évi leltárban kutat is említenek.³⁶ A főtéren a Bánffy-palota melletti házat a Szent Erzsébet-ispotály testamentumon keresztül kapta meg, és a számadásokban többször is saját kútra fordított költséget számolnak el, majd később a leltárak is említést tesznek az udvaron lévő kútról.³⁷

Az írott források mellett szemügyre véve az elérhető és használható régészeti beszámolókat, a kolozsvári középkori és kora újkori leletekről, további kutakra vonatkozó adatokat találtam. Azonban ezek az adatok a kitisztulni látszó kora újkori kolozsvári kutak kérdését még jobban bonyolította. A probléma onnan adódik, hogy az Óvárban 2016-ban egyik ingatlan régészeti ásatása nyomán (a jelenlegi Múzeum téren, a 4. számnál) 4 középkori betemetett kutat találtak,³⁸ ugyanazon a téren egy másik háznál, a 2. számúnál, 2016-ban nem kevesebb, mint 5 kút maradványairól számolnak be,³⁹ és az öt kút közül az egyik átmérője nagyobb volt, és kővel volt kirakva. Az egy ház udvarán több kút létét nehezen lehet megfejtetni. Talán megáshatták egyik-egyik kutat, de nem leltek forrásra? Bizonyára az ezeket a régészeti jelentésekben szereplő adatokat az ezek alapján készült régészeti tanulmányok tisztázni fogják. Addig is ezekben az esetekben csak egy-egy kúttal számolok, hiszen nem életszerű, hogy egy háznak egyszerre több kutja lett volna használatban egyidőben. Egy másik adatunk szintén nem egyértelmű, ugyanis egy még korábbi, 2014-es ásatás alkalmával, a Bel-Magyar utca 12. számú ingatlannál is kutat feltételeznek a régészek.⁴⁰

Minden bizonnyal tovább bővülnek még a kolozsvári kora újkori kutakról szóló adataink, és azokkal még jobban árnyalni lehet majd a Szamos menti város vízgazdálkodásának kérdését, azonban már most teljes mértékben bizonyos, hogy a városban szép számban voltak kutak. A jelenlegi vizsgálat szintjén legalább 25 kút használatáról vannak konkrét adataink. Hogy ez sok vagy kevés, nem tudjuk megválaszolni, azt viszont nyugodtan elmondhatjuk, hogy nincs arról adatunk, hogy nem lenne elegendő kút és az abban lévő víz nem lenne elég a város vízellátása számára. Az azonban tény, hogy nem minden ház rendelkezett saját kúttal. Elképzelhető, hogy a feljegyzések alapján ismert kutaknál sokkal több volt, azonban több régészeti ásatási jelentés még nem hozzáférhető és nem minden házat vizsgáltak meg régészeti módszerekkel, s emellett az írott források sem teljesek.⁴¹ A nagyobb értékű házak udvarán nagyobb eséllyel találunk kutat, és megkockáztatjuk, hogy a városban tízedenként legalább egy vagy akár több olyan kút is lehetett, amely több ember számára elérhető volt.

A várost nagyon sokszor érték tűzvészek villámütéssel járó zivatarok vagy más emberi tényezők miatt. Az 1655. évi tűzvész nagy károkat okozott a városnak. Az április elején zajló zivatar alkalmával a villámcsapások hatalmas tüzet okoztak a városban, amelynek következtében a templom és tornya is leégett, és a harangok is elolvadtak a lángokban. Ezeket a károkat nehezen tudták helyrehozni.⁴² A kármentés nagy erőfeszítéseket követelt, az egyháziak több alkalommal is fizettek a helyreállításért a napszámosoknak és a mestereknek. Többször is mésztöltésre vizet hozattak, és azt fizették meg. Az első ilyen nagyobb akció számunkra is érdekes, hiszen április 28-án 5 embernek azért fizettek, hogy a kutakról vizet hordjanak a mésztöltéshez.⁴³ Ez egyedi alkalom, mivel a továbbiakban a sokkal nagyobb mennyiségű vizet már a folyóból hozták. Bizonyára, amikor a kutakból hozott vizet említették, az egyházhoz és a városhoz tartozó kutakra gondoltak.

Egy 1704-ből a kuruc világból származó feljegyzésünk, a kutak egy részének vízellátását a malomárok lététől és működésétől teszi függővé. Az öt hónap és hét napig tartó ostromzár idején a kurucok a malomárkot elvezették, és ezzel megbénították a várost. Ilyen körülmények között bizonyára több kút is kiapadhatott, és emiatt is olyan kevés víz volt a városban, hogy vásárolni kellett a vizet. Azonban erre a rendkívüli állapotra a város ostroma esetén került sor, és csak időleges problémának bizonyult, viszont felfordította a városban a vízellátást és jelezte ugyanakkor ennek a sérülékenységét is.⁴⁴

Kolozsváron a levéltári forrásokban, a számadások *több típusú kutat* különböztetnek meg a víz a felszínre hozásának technológiája alapján, hiszen beszámolnak bodonkútról, csigás kútról és gémes kútról is. A bodonkút valójában amolyan csorgó kút lehetett, amely minimális kiépítettséget igényelt, fatörzsbe vajt, fából készült, tapasztott tákolmány volt.⁴⁵ A csigás kútra már több adat maradt ránk, és egyik ilyen kút volt például az iskolában, amellyel kapcsolatban az egyháziak és a sáfárpolgár is többször is számolnak el költségeket.⁴⁶ A harmadik kúttípus Kolozsváron a gémes kút volt. Az ilyen kútra való kiadásokat többször, több helyen is olvashatunk. Ilyenképpen a város sáfárpolgára a fürdőház kútjára, mint a gémeskút kútágására való költséget számoltatott el és jegyeztet fel.⁴⁷ Érdekes számomra, hogy például kerek kútra vonatkozóan nincs adatunk, feljegyzésünk Kolozsváron, mígnem a Segesváron említett kutak többsége ugyanabban a korban többnyire kerékforgatással hozta felszínre a vizet.⁴⁸ A kutak mellé *csebreket helyeztek el*, ahova kimerték a vizet és elérhetővé tették a szomjazóknak.⁴⁹ A vizet vedreikkel hozták felszínre, ezeknek vaskerete volt, és fával voltak kibéelve vagy teljesen vasból készültek. Elég gyakran a kádárokra bízták ezeknek az edényeknek a javítását.⁵⁰ A plébániához kútjára héjazatot (fedele) helyeztek, ugyanúgy, ahogy a Monostori kapuban lévő város kútján volt, és azzal védték a víz tisztaságát.⁵¹

A jelenlegi kutatási eredményeink azt mutatják, hogy jelentős mértékben sikerült gazdagítani a kolozsvári kora újkori kutakról szóló információkat, olyan forrásokat is bevonva a vizsgálatba, amelyek korábban elkerülték a kutatók figyelmét. A háztartási és ivóvíz ebben az időben, ahogy láttuk, közutak, intézmények kútjai és a magántulajdonban levő polgári házak kútjai biztosították. Mindezek mellett összegzéseként az is kiderült, hogy a kút maga a kora újkorban nagy értéket képviselt, és a vagyon részeként is határozta meg.

■ JEGYZETEK

1. Torma Andrea: *Középkori kutak archaeobotanikai leleteinek összehasonlító értékelése: adatgyűjtés és interpretáció*. In: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyúszai László (szerk.): *Annales Tataienses V. Környezetváltozás, termelés, fogyasztás: a történelmi ökoló-*

- gia kérdései. Tata, 2006. 23–29. és Pálóczi Horváth János: *Középkori kutak – a vízellátás létesítményei és a környezettörténet forrásainak lelőhelyei*, In: Uo. 33/41.
2. Ioan Fedor Pascu: *Apa și fântâna în viața Sighișoarei medievale*. In: *ALT-SCHASSSBURG. Istorie. Patrimoniul*. 2024. 17. Sighișoara, 29–67. (A továbbiakban Pascu)
3. Rüszt-Fogarasi Enikő: *Kolozsvár számadásai a fejedelemség korában*. Történelmi szemle 2018/1. 17–34.
4. Rüszt-Fogarasi Enikő: *Adatok a kolozsvári unitárius egyház gazdálkodásáról, a kezdetektől, a 17. század végéig*, In: *Erdélyi évszázadok, A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből*. Főszerkesztő: Rüszt-Fogarasi Enikő. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2019. IV. 99–117.
5. Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvári fiók, Kolozsvár városa, Számadások, Sáfárpolgári számadások, (A továbbiakban KvSzám, Sáfárpolgár), 1624. 16/XXI. 186.
6. KvSzám, Sáfárpolgár, 1564. 1/XI. 53; KvSzám, Sáfárpolgár, 1625. 16/XXXIV. 244. EMSZT. VII. 673.
7. Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. Kvár, 2009. 82–83. Az 1689-es városégést okozó elfogott rutén asszony kiszabadulva a fogvatartói közül a Bel-Magyar utcában egy kútba vetette magát.
8. Herepei János: *Kolozsvári történeti helyrajza*, Művelődés, Kvár, 2004. 346. (A továbbiakban Herepei)
9. Oana Todea – Keve László – Florin Mărginenan – Zsolt Csók: *Urban planning and urban lots in Cluj during the modern period. A historical-archaeological perspective on the Emmanuel de Martonne, Hermann Oberth and Gaál Gábor streets*. AMN 59/II. 2022. 101–146. (A továbbiakban Oana Todea: Urban)
10. KvSzám, Sáfárpolgár, 1594. 6/VIII. 123. „Ezen fyrez dezkat Rokattom az Monostor kapuba, az heiazott ala, a Mely heiazot allatt, az vaross kuchya Állott”
11. KvSzám, Sáfárpolgár, 1624 16/XXI. 186.
12. Herepei 344–5.
13. Oana Todea: Urban 101–146.
14. Herepei 350–2.
15. Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvári fiók, Kolozsvár városa, Számadások, Egyházfiak számadása (A továbbiakban KvSzám, Egyházfiak), 1584. 3/XV. 17.; KvSzám, Egyházfiak, 1585. 29; KvSzám, Sáfárszámadás, 1609. 12b/IV. 127.; KvSzám, Egyházfiak, 1623. 44.; Egyházfiak számadása, Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára, 1655. 1657.
16. KvSzám, Sáfárszámadás, 1649. 26/VI. 559. „Safar Polgár Ur(am) . . . ket szál padló fát szegeztetet az Fördő haz kutianak Agassához.”
17. KvSzám, Sáfárszámadás, 1649. 26/VI. 559.; Egyházfiak számadása, Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára, 1655, 1662.
18. Herepei 351.
19. Rüszt-Fogarasi Enikő: *Kolozsvári kora újkori sütőházak*. In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei Bp.*, 2016–2017, 2017, 138–152.
20. *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650*. Szerk. Flóra Ágnes. Bp., 2006. 31., 171. (A továbbiakban Szentlélek)
21. Szentlélek 31., 120., 121., 148.
22. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. XI. Kvár, 990–1. „Hogy a Farkas uczai sütő haznak kuttya meg veszet, es reunyassaggal be tolt volt, ketelenittem meg tisztítani Zigler Janossal fizettem neki.”
23. Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvári fiók, Kolozsvár városa, Számadások, Adótartózáások (A továbbiakban KvSzám, Adótartózáások), 1618. 5–25.
24. Mihály Melinda: *Telkek és tulajdonosok a kolozsvári Belmagyar utcában a XVI–XVII. században*: In: *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Szerk. Kovács Zsolt. Scientia Kiadó, Kvár, 2004. 233., 253.
25. Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvári fiók, Kolozsvár városa, Tanácsi jegyzőkönyvek (A továbbiakban KvTanJk), 1582. IV/1. 38.
26. 1605. KvTanJk, I/1. 507.
27. 1629. Városi jegyzőkönyv, 1629. 160., 164.
28. *Kolozsvári emlékirók (1603–1720)*. Szerk. Bálint Pataki József, Kriterion, Buk., 1990. (A továbbiakban Kolozsvári emlékirók) 196.
29. Kovács Kiss Gyöngy: *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*. Korunk – Komp-Press, Kvár, 2012. (A továbbiakban A kolozsvári osztóbírói)
30. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek XVI. század*. Bp., 1985. 268.

„Viczei Máté 1580-ban lett magister (Jakab II. 1888. 313), 1623-ban halt meg. Háza a Széna utca sarkán állott. Itt szállt meg Bethlen Gábor 1615-ben (Herepei 1971. 143). Házát 1627-ben 3200 forintra becsülték. (Jeney-Tóth Annamária: *Ötvös és kereskedő* 262.); Bunta Magdolna: *Kolozsvári ötvösök a XVI–XVIII. Században*. Bp., 2001. 212–213.

31. A kolozsvári osztóbírói... 193.

32. A kolozsvári osztóbírói... 328.

33. A kolozsvári osztóbírói... 362. „item az kúton láncostól egy vasas vederrel”

34. A kolozsvári osztóbírói... 294. „Item az udvaron való kúton vagyon egy vasas veder és egy hosszú lánc, melyen az előtt két veder volt, de most csak egy veder rajta.”

35. A kolozsvári osztóbírói... 301.

36. Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvári fiók, Fond familial Wesselényi de Jibou, Moşii, Inventar 1745, „egy kut vassas veder ss lanc rayta” 45b.

37. Rüs- Fogarasi Enikő: *A kolozsvári Szent Erzsébet-iszpotály főtéri háza*. In: *Arte et ingenio*. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapján. Szerk. Gálfi Emőke – Kovács Zsolt – P. Kovács Klára. Erdélyi Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Kvár-Bp., 2021. 619–629.; Idem: *The Early Modern History of St Elisabetha's Almshouse in Kolozsvár until the Merger*, L'Harmattan, Bp., 2024. 63–68.

38. Cronică cercetărilor Arheologice din România. 2016/100.

39. Cronică cercetărilor Arheologice din România. 2016/99.

40. Cronică cercetărilor Arheologice din România. 2014.

41. A szakirodalom szerint a megközelítőleg háromezer méter hosszú falain belül nagyjából 45 hektár területen feküdt a város lásd: <https://www.transylvaniatrust.ro/hu/kolozsvar-varosanak-kozepekori-eroditesei/> Ehhez viszonyítva az eddig összegyűjtött legálább 25 kútról szóló adat bizonyítja, hogy sokkal több kutat használtak, mind amennyit eddig sikerült egyértelműen dokumentálni, hiszen a jelenlegi adatok alapján egy hektárra alig egy fél kúttal számolhatunk, és érdemes tovább kutatni a témába és újabb kiegészítéseket hozni.

42. Rüs-Fogarasi Enikő: *Glusul clopotelor în Clujul premodern*. In: *Pasiune și rigoare*. NOI TENTĂȚII ISTORIOGRAFICE Omagiu profesorului Ovidiu Ghitta. Ed.: Ionuț Costea – Radu Mărza – Valentin Orga. Argonaut și Mega, Cluj, 2022. 223.

43. Egyházfiak számadása, Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára, 1655. április 28-án.

44. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*. 1. Kvár, 1935.

170. „A vizet pénzen kellett venniök, mert a belső Szamos vizét a kurucok kivezették a külső Szamosba s a kútak kiszáradtak.”

45. Herepei 343.; 1586, KvSzám, 3/XXIV. 42.; „10 Decemb, Veottem egi Bodom kwtnak valo fat ... -/25”; KvSzám, 1617. 14a; Sáfárpolgár számadása, 14a/XIII. 131.

46. KvSzám, Egyházfiak, 1584. 3/XV. 17. „veottem esmeg Az kwthoz egy Chyगत Balassy Gergeliteol fizettünk errete f.l.”; 1596, KvSzám, Egyházfiak, „Hogy az Scolaban való kúton az chyga karikan az wassok el teortenek volt most (!) chynaltattunk a helybe”; KvSzám, Egyházfiak, 1609. 7/II. p. 20. „az gyermekek az scholabeli kútnak chigaiat el teortek volt chinalta megy Georgy kowachy d 22”; KvSzám, Sáfárszámadás, 12b/IV. 127.

47. KvSzám, Sáfárszámadás, 1595. 6/XVIIa. 249. „Biro Wram hozatot. 1. Ágast az Kutthoz adatot errete f 2 d 60. tetettem fel az ghçmet . . . fizettem töle f 1 d 25”; KvSzám, Sáfárszámadás, 1649. 26/VI. 559. „Safar Polgár Ur(am) . . . ket szál padló fát. szegeztetet az Fördő haz kutianak Agassához”.

48. Pascu. 44–49.

49. KvSzám, Egyházfiak, 1598. 7/ XVI–XVII. 30. „Az gyermekek az Scholaban a kyból iznak/ thinaltunk 2 cheos thebret p... R. - / 40.”

50. KvSzám, Egyházfiak, 1585. 29. „miert hogy az kúton valo veredenk az fekeet ky teortek wolt uj feneket czinaltattam Kadar Mihallal”

51. Egyházfiak számadása, Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára, Kolozsvár, 1657. március 6-án. Lásd: 10. lábjevyzetet.